

Orxan ARAS

ÇİNGİZ AYTMATOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ YADLAŞMA

Ədəbiyyatda Kafkanın “Məhkəmə” və “Çevrilmə”, Kamyunun “Yad”, Dostoyevskinin “Yer altından qeydlər”, Kanettinin “Korlaşma”, Melvillenin isə “Katib Barslebi” kimi əsərlərində modern cəmiyyət və modern insanın yalnızlığı, qorxusu, dəyişimi və yadlaşması gözəl təsvir edilmişdir. Ədəbiyyat dünyasında Kamyunun “Yad” romanındakı qəhrəmanı: “Bu gün anam öldü, bəlkə də, dünən, bilmirəm”-cümləsi yadlaşmanın bir şüarı halına gəlmişdir. Yenə Elias Kanettinin “Korlaşma” romanındakı intellektual Peter Kinin şəxsində bütün gözəl düşüncələr, xəyallar, bilgi və dəyərlər hər şeyi öz təsiri altına alan qorxunc bir korlaşma ilə yox olub gedər. Təbii ki, bu yoxolma cəmiyyəti də, mədəniyyəti də yox edəcəkdir. Bu vəziyyət, adətən, yadlaşmanın qara dəliyi kimidir.

Çingiz Aytmatovun bütün əsərlərində çevrənin təxribata uğraması, yer və məkan dəyişimləri, bunlara bağlı olaraq insanın mədəni və psixoloji dəyişimi özünə, mədəniyyətinə yadlaşması kimi mövzular, onların nəticəsi

geniş yer tutmaqdadır. Sovet sistemi içində ortaya çıxan təzadlar, süni sosial münasibətlər və həyatını öz dünyası içərisində sürməyə çalışan çöl insanının sistemlə, təbiətlə və özüylə mücadiləsi, əzmi, acısı Aytmatovun əsərlərinin ana xəttidir. 1917-ci ildə bolşevik inqilabından sonra 1937-ci ildə başlayan “təmizlik” hərəkatı, II Dünya Müharibəsinin gətirdiyi yoxsulluq Sovet İttifaqında yaşayan xalqlarla birlikdə qırğın xalqının kimliyində də dərin yaralar açmış, min illərdən bəri qorunan ictimai quruluşu, ailə münasibətlərini pozmuş, süni və yad dəyərlərin ortaya çıxmasına vəsilə olmuşdur. Bütün bu acıların içində yaşayan və olanları müxalif gözlə izləyən Aytmatov hər şeyin mənbəyində “yad”ın və “ayrılığın” olduğunu təsbit edərək, bunları çox ədəbi bir üslubla əsərlərinə yansıtmışdır. Onun, sadəcə, romanlarında deyil, hələ ilk hekayələrində də “ayrılığın” yadlaşmağa yol açacağı qorxusunu hiss etmək mümkündür. “Qızıl alma” hekayəsində İsabekovu narahat edən məsələ “arvadından ayrı qalanda dəyişməsi və ona başqa bir gözlə baxmasıdır”¹.

1. Aytmatov Cengiz, “Kızılalma” Ötügen Yayınları 1992, s.9

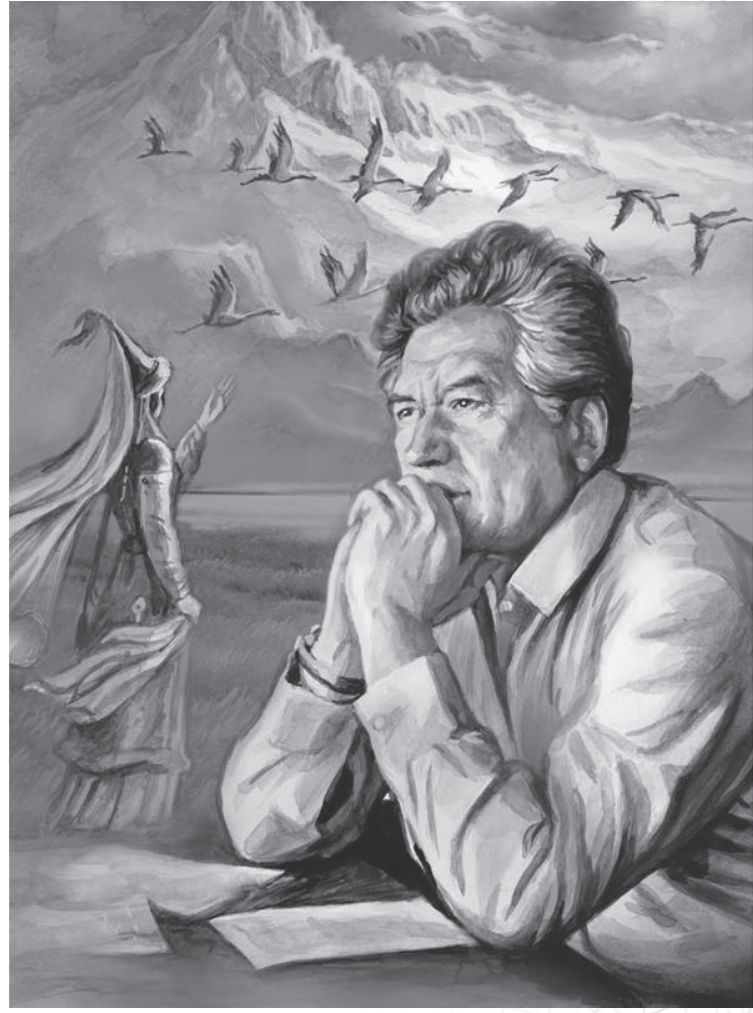
“Əlvida, Gülsarı” romanında isə çoban Tanabayın dünyasına girən kobud və əmredici sistem onu narazılığa, bədbəxtçiliyə itələyir. Dəri pəncəkli partiya işçisi, ona qeyd-şərtsiz boyun əyən kolxoz sədri Çora Tanabayın bütün əmək və arzularını yox edərək insanlardan uzaqlaşdırır. Çoranın ona “Necəsən?” sualına verdiyi cavab düşündürücüdür: “Necəyəmsə, eləyəm, olduğum kimiyəm!”²

Tanabaya görə, Çora kimi insanlar “Yumurtalarını başqa quşların yuvasına buraxan kökək quşu kimidilər”³, yəni köksüz, yurdsuz və işğalçılardır.

Çoban Tanabay yadlaşma hücumuna məruz qalan hər kəs kimi, keçmişə, keçmişdən, atalarından qalan dastanlara, əfsanələrə sarılır, azadlığı orada axtarır. Yaşlı ovçu ilə “Boz Maral” hekayəsini xatırlayır. Gənc Qaragülün hirsli, zalımlığı və təbiəti pozaraq xarab etməsinin Boz Maral tərəfindən necə cəzalandırıldığını düşünür. Qaragül kimilər cəmiyyət tərəfindən “qarğışlanmış və lənətlənmişlər”.⁴ Onlar artıq yovşanlı çöllərin adamı olmaqdan çıxmış, yadlaşmışlar.

Aytmatovun baş əsərlərindən olan və dünya ədəbiyyatına “manqurt” anlayışını təqdim edən “Gün var əsrə bərabər” romanında yazıçı yadlaşmanın ən vurucu örnəyini oxucularına təqdim etmişdir. Sabitcanın şəxsində yurddan ayrılıb gedərək yadlaşan insanlar Yedigeyin gözündə artıq onlardan olmayan insanlardır. Sabitcanın həyat yoldaşı “zəhmət edib” qayınatasının yas mərasiminə belə gəlməyib. O “şəhərli qadın”⁵ yad bir insandır. Atasının vəsiyyətini belə vecinə almayan, bir an əvvəl atasını torpağa tapşırıb Moskvaya arvadının yanına getmək istəyən oğul Sabitcan Yedigey üçün tam bir manqurtdur: “Manqurtsan sən, manqurt!”⁶

Öz ölkəsində dəyərlərini qoruyan, qucaqlarından alıb götürülərək yadlaşan oğullarının, qızlarının gələcəyini düşünən yedigeylər yalnız insanlardır. Onlar “yadlaşmağa” qarşı gələmədikləri və bu mövzuda müdafiə xətti qoyam-

madıqları üçün yalnız və əsəbidirlər. Çünki atalarından müqəddəs bir miras kimi təhvil aldıkları hər şeyin tək-tək yox olub getdiyini görməkdədirlər. Yazıçı Yedigeyin təkliyini belə təsvir edir: “Ancaq sədaqətli iti Yolbars yanında qalmışdı...”⁷

Aytmatovun ən önəmli əsərlərindən olan və bəzi ədəbiyyat tənqidçiləri tərəfindən mövzusunda beynəlmiləçiliyi yaxaladığı söylənən romanı “Dişi qurdun yuxuları”, əslində, istər kommunist, istərsə də kapitalist sistemdə olsun, gözü doymayan və qarşısına gələn hər şeyi dağdan bir zehniyyəti bütün çıpaqlığı ilə dünyaya elan edən dastan kimidir. O dastanın içində əl dəyməmiş təbiət və o təbiətin qoynunda “insanı sərxoş edən” bir rahatlıq vardır. Amma o əl dəyməmiş təbiətə bir gün “yad” insanın əli dəyəcək, sehrlili havasını qan qoxusuna bürüyəcəkdir.

Dişi qurd Akbaranın yurdu olan İssık-Kulun ətəklərindəki Mujunkum çölü yazıçının diliylə hər şeyin bir intizam və ahəng içində yaşadığı, təbiəti zəngin olan bölgənin qoynundakı canlılara comərdliklə xoşbəxtlik və azadlıq təqdim etdiyi bir yurddur: “Çöl gecələri çox gözəl olur. Əvvəlcə xoşbəxt bir səssizlik çökər

2. Aytmətov Cəngiz, „Əlvədə, Gülsarı“, Ötüken Yayınları 1993, s.167

3. Eyni yer, s.167

4. Eyni yer, s.210

5. Aytmətov Cəngiz, „Gün Olur Asra Bedel“ Ötüken Yayınları, s.33

6. Eyni yer, s 414

7. Eyni yer, s. 413

ortalığa. Yerin və göyün sonsuzluğu sanki bu səssizliyi daha da artırır. Yumşaq hava ot qoxusuyla dolar. Səssiz ulduzlarla bürünmüş səma ilə gözümüz arasında ən xırda bir sis, bir bulud, bir buxar kölgəsi belə yoxdur”.⁸

Bu təbiətin içində hər şey o qədər isti, təbii və yaxındır ki, Akbara orada erkəyi Taşçaynarın üzərinə çökən “yad dişi qoxusunu”⁹ belə aşkar edib narahat olmaqdadır.

Akbara və Taşçaynar məhəbbətlə, bir-birlərinə olan bağlılığı, xəyalları və sonra dünyaya gələn balalarıyla ucsuz-bucaqsız çöllərdə keçmişdən gələn bütün vərdişləriylə bir yuva quraraq həyatın onlara təqdim etdiyi imkanlar daxilində şən bir həyata başlayırlar. Onlar həyatın içində – “soyunu, kökünü, dölünü, döşünü qoruma instinktiylə”¹⁰ – güclənmişdilər.

Amma Mujunkom çölündə həyatın dəyişməz axarını pozan “acgöz” bir fikir hər şeyi alt-üst edəcəkdir. Bu “acgöz” məntiq Mujunkom çölündə əsrlərdən bəri bir nizam-intizam içində yaşanan həyatı pozmaq arzusundadır. Moskvadan əmr gəlmiş, planlaşdırma üçün ətin qısa zamanda mərkəzə təslim edilməsi istənilmişdir. Halbuki o bölgədə planı doldura biləcək qədər ət yoxdur. “Gözüaçıq” və ya “acgöz” bir məmur bunun da həlli yolunu tapır. Mujunkom qumsallığındakı bütün heyvanlar vertolyotdan açılan tüfəng atəşiylə ovlanacaq, sonra ətləri toplanaraq mərkəzə göndəriləcəkdir. Amma bütün heyvanlar kimi, dişi qurd Akbaranın da qurduğu bir həyat, bir sevdası, balaları, yuvası və gələcəyə bağlı xəyalları vardır. Bu arada, Mujunkom çölündə isə mövsümün ən gözəl anlarıdır: “Ən erkən oyanan quşlar ağacların arasında qanad çırparaq civildəşir, kirpilər ora-bura qaçır, bütün gecə ötən cırcıramalar indi boğazlarını cırana qədər bağırır, oyanan köstəbəklər üzə çıxıb yerə düşən çalı dənələrini toplamaq üçün hərəkətə keçməzdən əvvəl sağa-sola göz atırdılar. Yastı başlı, boz rəngli böyük bir gecə quşu tükləri çoxalmış beş balasını gəzintiyə çıxarmış, uçmağı öyrədirdi onlara”.¹¹

8. Aytmatov Cengiz, “Dişi Kurdun Rüyaları”, Elips Yayınları, s. 77

9. Eyni yer, s.4

10. Eyni yer, s.4

11. Eyni yer, s.8

12. Eyni yer, s.21

13. Eyni yer, s.152

Təbiətin içərisində təbii axını pozan, ona müdaxilə edərək qarışıq bir ortam yaradan varlığı yazıçı da tam olaraq tərif edəmmir: “Varlığımızı tərif etmək çətindir”¹², deyə yazır və təbii ritmi pozanları, yaxud düşüncəsizcə bu işə alət olanları təsvir etməyə başlayır. Heyvanları amansızcasına qətl edənlər üçün nə mövsüm, nə təbiətdəki oyanış, nə də orada yaşayan canlıların həyatındakı intizamı vacibdir. Vacib olan “mərkəzə” bağlılıqları və qorxularıdır. Yaşadıqları çevrədən, təbiətdən qopuq haldadırlar. Özlərini öz yurdlarına qarşı məsuliyyətli hiss etməirlər. Qorxuları onları robot vəziyyətinə gətirmişdir və yaşadıqları yerdə necə böyük bir təxribata səbəb olacaqlarını belə düşünməməkdədirlər. Çünki onların, yəni yadlaşanların iradələri özlərinə tabe deyildir. Onlar “şeytanın” əmrlərinə baş əyməkdə yarışmaqdadırlar.

Digər tərəfdən, yazıçı əlindəki qələmi bir an Mujunkom çölündə qətl edilən və cansız yatan minlərlə heyvanın toplayıcılarının üzərində tutur. Ətrafdakı dağıntını görmədən, sadəcə, ət toplayan bu insanlar altı nəfərdir. Bunların heç biri o torpaqlardan mayalanmamışdılar. Hamısı acı bir hekayənin qurbanlarıdır və oraya təsadüf nəticəsində sovrulmuşdular. Heç birinin bir məqsədi, özünəməxsus düşüncə tərzini və təbiətlə sağlam münasibəti yoxdur. İçlərində “yerli” deyə adlandırılan və Mujunkoma yaxın torpaqlarda dünyaya gəlmiş Uzubkay da yadlaşmış bir yerlidir. O, başaşağı birisi olsa da, öz qanunu olmayan, özünə hörmət etməyən, bir şüşə “vodka” üçün qütblərə qədər gedə biləcək şəxsiyyətsiz bir obrazdır. Altı nəfərdən biri olan Abdias gördüyü iş vecinə olmasa da, bəzən vicdanı sızlasa da, sonda baş verən bu vəhşətə “qədər” deyib keçər.

Romanda ən çox diqqəti çəkən adamlardan biri də, şübhəsiz ki, Abdiasdır. O, əslində, yadlaşan insanlar tərəfindən qurban edilən birisidir. Bütün düşüncələrin qadağan edildiyi bir mühitdə həyata yeni baxış bucağı təqdim etmək istəsə də, yolu ilə getdiyi Həzrəti İsa kimi Akbaranın yurdunda çarmıxa çəkilir. “Bizdən olmayan bizə düşməndir”¹³ düşüncəsi və zülmə qarşı iki min il əvvəl Qüdsdən uçan

səs bu dəfə Mujunkom çölündə əks-səda verir: “Qan tökməyə... Peşmanlıqla ruhlarımızı təmizləyə!”¹⁴

Dişi qurd Akbaranın acı-acı ulamasını kimsə eşitmədiyi kimi, Abdiası da o sonsuz və insan əliylə qana boğulmuş çöldə eşidən olmur və zülmə etiraz edən Abdias inandığı Peyğəmbərini gözləri önünə gətirərək ruhunu təslim edir. Abdiasın fəryadı insanlara heç bir təsir etmir, onun səsi, sadəcə, ruhu kimi yaralı heyvanlar tərəfindən eşidilir. Çünki onlar da haqsızlığa qarşı çıxıblar:

“Akbara hücumu hazırlaşan Taşçaynarı durdurdu, sonra ağaca soxularaq yavaş-yavaş sızıldamağa, öldürülən balaları və altı üstünə çevrilən çöl üçün ağlamağa başladı”.¹⁵

Mujunkom çölü yadlaşan insanlar tərəfindən kirlədilərək yaşanmaz hala gəlincə Akbara və Taşçaynar doğulub böyüdükləri yurdlarını tərk edib, Aldaş Gölü ətrafına gedərək yeni balalarını dünyaya gətirdilər. Amma orada da onlara rahatlıq yoxdur. O bölgədə mədən yataqları kəşf edilmiş, minlərlə hektar torpaq yox edilməyə başlanmışdır. Onların bir tək yolu yenə də buralardan uzaqlaşmaqdır. İki qurd və beş balası Qurday yaylağını aşaraq Ak-Tuz keçidinə çatırlar.¹⁶ Təəssüf ki, Ak-Tuz ətrafı da işğal edilmiş, orada da yaşamaq mümkün deyildir. Yollarına davam edirlər. İssık-Kulun ətrafında yeni bir yuva tapırlar özlərinə. İnsanın hirs, nəfsi, kobudluğu, sistemin səhv işləməsi cənnətin bir parçası olan İssık-Kul ətrafını da cəhənnəmə çevirmişdir. Çobanlar da heyvanlarını doyura bilmədiklərindən şikayət edirlər: “Nə gözəl otlaqlarımız var idi. Hanı o otlaqlar indi? Yerini quru toz-torpaq aldı. Bərəkətsiz bir neçə sahədə seyrək otlaq; seyrək otlar üçün heyvanlarımız bir-biriylə döyüşür. Hər yer tapdalanıb sərtləşdi”.¹⁷

Təbiət amansız insanı cəzalandırmışdır. O da etdiyi əməldən, yaşadığı yerdən məmnun deyildir. Hey başqasını günahlandırmaqda, özünü və ya sistemi səbəbkər bilməkdən

qaçmaqdadır. Hirsinin təbiətə və heyvanlara hücum edib məhv etməklə keçəcəyini sanır. Çoban Bazarbay acgözlüklə Akbaranın balalarını oğurlayır. Yuvada unudulan pis qoxulu “vodka” şüşəsi ürəyi yaralı ana Akbaraya yadlaşmanın bütün eybəcərliyini xatırlamaqda və onu dəli etməkdədir. Çarəsiz Abdias Həzrəti İsayə üz tutduğu kimi, o da qurdların Tanrısı Börü-Anaya pənah aparır. Ona insanların əlindən nələr çəkdiyindən – acılarından danışır, imdad diləyir... Yurdunu, yuvasını dağdan şeytanlaşmış insandan Börü-Anaya şikayət edir: “Ey qurdların ilahəsi Börü-Ana! Bu soyuq dağlarda qarşında duran mənəm! – yalqız, talesiz Akbara. Acılarım çox böyükdür... Necə ağladığımı izləyirsənmi?”¹⁸

İnsanların etdiyi kimi, Akbara da Börü-Ana onu eşitsin, onun acılarını bilsin deyər, həmişə Börü-Anaya üz tutur, onu səsləyir. Ulayır, ulayır, ulayır... Balalarını itirən, yurduna yadlaşan bu qurdun ulamaları bütün çobanları, çöl sakinlərini narahat edir, yadlaşmış bəzi vicdan sahibləri kədərlənir, göz yaş tökürlər.

Acılar böyüdükcə Akbara da özünə yadlaşmağa başlayar. Yadlaşma onu da “qurd dəyərlərindən” qoparır, bambaşqa birisi edir: “Akbaraya gəlincə, o artıq həyata biganədir. Heç bir şeydən zövq almır”.¹⁹

Akbara, əlbəttə, haqlı olaraq, yadlaşan dünyada, yadlaşan insanlar içində haqqını, yenidən həyata dönüşünü axtarırdı: qorxmadan insanların ətrafında dolaşır, vicdanlarına ulayır və onlarla birlikdə yadlaşmağa qarşı mücadilə etmək istəyirdi.

Aytmatov çox yaxşı tanıdığı çölü, çobanları, qurdları yozlaşmış bir həyatın içində böyük bir coşqu və axıcılıqla təsvir edərkən, ürəyi yaralı Akbaranın insandan intiqam almasına nədənsə razı olmur. İnsanın öz günahının cəzasını öz əliylə verməsini yazır romanda. Boston canından çox sevdiyi oğlu Kəncəni öz əlləriylə vurarkən deyir: “Hansı günahın cəzası idi bu!”²⁰

Və o, vicdan mühakiməsi nəticəsində ölən, sadəcə, oğlu olmadığını başa düşür: “Ölən bax, o kainatdır. Göy üzü, yer üzü, dağlardı... O artıq yad olmuşdu dünyasına”.²¹

14. Eyni yer, 149

15. Eyni yer, s.155

16. Eyni yer, s. 156

17. Eyni yer, s.213

18. Eyni yer, 212

19. Eyni yer, s.221

20. Eyni yer, s.227

21. Eyni yer, s.229